

De raison d'état-politicus Johan de Witt *

J. C. BOOGMAN

Over de figuur van de grote Hollandse raadspensionaris Johan de Witt, en met name over diens buitenlands beleid, is in de loop van de laatste drie eeuwen heel veel gepubliceerd. Wanneer we echter de balans opmaken, blijkt er vrij wat kaf onder het koren te schuilen. Ook Japikse's *Johan de Witt*¹, de belangrijkste monografie waarover we momenteel kunnen beschikken², laat heel wat legitieme wensen on vervuld. Dit boek biedt ongetwijfeld een schat aan feitelijke gegevens, maar ten aanzien van enkele essentiële punten slaat Japikse de plank lelijk mis³. Zoals we nog zullen zien, geldt dat vooral voor zijn beschouwing over De Witt als 'raison d'état'-politicus. Omdat het begrip 'raison d'état' een nogal centrale plaats inneemt in mijn beschouwingen over De Witt, wil ik mijn relaas over de raadspensionaris en diens buitenlands beleid laten voorafgaan door enkele algemene opmerkingen over de 'raison d'état' in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Een historisch begrip, een historische vakterm, pleegt nogal eens te fungeren als een vlag die betekenis-ladingen moet dekken die zoal geen evidente verschillen dan toch aparte schakeringen en nuances te zien geven. De term 'raison d'état', die sinds het eind van de zestiende eeuw als vertaling van het Italiaanse woord 'ragione di stato'⁴ in zwang kwam, vormt geen uitzondering op deze regel. Men zou dan ook kunnen opmerken dat Meinecke's befaamde boek⁵ beter de titel 'Ideen der Staatsräson' had kunnen dragen.

Zo kan men de zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse opvattingen over 'raison d'état' in geen geval op een lijn stellen met die uit de tweede helft van de zeventiende

* Het onderstaande artikel is de uitgewerkte tekst van een voordracht gehouden voor het Gronings historisch dispuut Ubbo Emmius op 18 maart 1975.

1. N. Japikse, *Johan de Witt* (tweede, herziene druk, Amsterdam, 1928). De eerste druk is van 1915. Voor deze studie heb ik uitsluitend gebruik gemaakt van de tweede druk.

2. Een omvangrijke biografie van De Witt van de hand van de Amerikaanse historicus Herbert H. Rowen zal binnenkort verschijnen.

3. Zie met name het prachtige recensie-artikel van J. Huizinga, 'Een nieuw boek over Jan de Witt', *De Gids*, LXXX (1916). Ook in *Verzamelde Werken*, II (Haarlem, 1948) 74-85.

4. Giovanni Botero's *Della ragion di stato* (1589) heeft er zeer toe bijgedragen de term burgerrecht te doen krijgen.

5. Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der Neueren Geschichte* (München, Berlijn, 1924).

eeuw. In de eerste fase zag men 'raison d'état', welk begrip bovenal de prioriteit van het staatsbelang en daarmee de emancipatie van de politiek impliceerde, doorgaans in directe tegenstelling tot religieuze en ethische idealen. In die periode van hevige crisis was zij in elk geval een fel omstreden zaak, door haar tegenstanders uitgekreten voor alles wat maar slecht was, beschouwd dus door hen als zondig, goddeloos, duivels.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de tegenstelling tussen 'raison d'état' enerzijds en ethiek en vooral religie anderzijds voor een belangrijk deel van de politieke elite in Europa veel minder relevant. Op het stuk van de politiek werden de religieuze en ethische aspecten in die periode naar de achtergrond gedrongen, wat tot gevolg had dat de politieke factor een aanmerkelijk grotere mate van autonomie werd toegekend dan in de vorige periode. Ter verklaring van deze emancipatie van de politiek dient behalve natuurlijk op de factor van de secularisering vooral ook gewezen te worden op de toenemende consolidering van het politieke bestel op 'nationaal' en (zij het in wat mindere mate) op internationaal niveau. De 'ont-ideologisering' van de politiek maakte haar in elk geval tot een veel minder fel omstreden zaak dan in de tijd van de godsdienstoorlogen, toen godsdienstige hartstochten vaak de boventoon hadden gevoerd. Wat voor Engeland is aangetoond, lijkt me uitermate typerend voor de nieuwe situatie: de belangstelling voor Machiavelli ging daar na 1660 zienderogen achteruit. Men had er de provocerende Florentijn als gids niet meer nodig: 'a self-consciously secular age found his paganism unexciting'⁶.

Zo was er na het midden van de zeventiende eeuw in Europa dus een gunstig klimaat ontstaan voor het voeren van 'raison d'état'-politiek, dat wil zeggen van een beleid dat als enig richtsnoer had het 'rechte en ware interest van Staet'. Terwijl dat 'interest' in de meeste Europese monarchieën nauw gelieerd werd met het belang van de vorst, gingen veel Engelsen het tijdens en na de burgeroorlog (mede in navolging van de Nederlanders) vooral in verband brengen met de belangen van de burgers. Het oude, vertrouwde middeleeuwse begrip 'bonum publicum' ('bien public', 'common good', 'het gemeene beste') dat volgens de traditionele opvatting superieur was aan en als norm diende te gelden voor de privé belangen, die eraan ondergeschikt moesten worden gemaakt, dat eerbiedwaardige 'bonum publicum' werd nu door de 'moderneren' niet meer beschouwd als tegengesteld aan de belangen van de individuele burgers, maar het werd er integendeel in nauwe, positieve relatie mee gebracht: het diende in elk geval gebaseerd te zijn op de privé belangen⁷. Ietwat simplificerend zou men kunnen zeggen dat de staat volgens deze

6. Felix Raab, *The English Face of Machiavelli. A Changing Interpretation 1500-1700* (Londen, 1964)261.

7. Zie J. A. W. Gunn, *Politics and the Public Interest in the Seventeenth Century* (Londen, Toronto, 1969).

zienswijze te beschouwen was als een functie van de maatschappij. (In de toenmalige continentale monarchieën hing men doorgaans de tegenovergestelde zienswijze aan.) De boven geschetste 'moderne' opvatting, die preludeerde op het latere liberalisme⁸, kan natuurlijk in verband worden gebracht met het streven naar emancipatie van op economisch terrein actieve, zelfbewuste burgers in staten waar het maritiem-commerciële element een belangrijke positie innam.

Voor veel Engelse 'modernisten' is de situatie in de Nederlandse republiek, en met name natuurlijk in het gewest Holland, een inspirerend voorbeeld geweest⁹. Dat het Nederlandse gemenebest als lichtend voorbeeld werd uitverkoren, is begrijpelijk genoeg. Zo was in de befaamde verklaring van de Staten van Holland, Francois Vranck's 'Corte Verthooninge' (1587), al betoogd dat 'd'exercitie van de souverainiteyt' wel is waar berustte bij de Staten van het gewest, maar dat die Staten 'de ghemeenten representeren, ofte om eygentlicker te spreken', het 'volk' zelf¹⁰. Een jaar later werd de Raad van State opgedragen het te voeren buitenlandse beleid inzonderheid te doen strekken 'tot advancement van de neringe ende traffycque deser Landen'¹¹. De 'raison d'état' werd daarmee vastgeklonken aan de meest essentiële economische belangen en aspiraties van de onderzaten. In de Nederlandse republiek, in het bijzonder natuurlijk in Holland, voelden brede lagen van de bevolking zich dan ook meer dan elders in het monarchale Europa direct betrokken bij zaken van staat, getuige bij voorbeeld de levendige en vaak felle discussies die in talloze pamfletten aan een kennelijk geïnteresseerd publiek werden gepresenteerd. De afstand tussen regeerders en volk was in de Republiek, althans in de zestiende en zeventiende eeuw, zeker ook minder groot dan in de vorstenstaten, waar meer van bovenaf werd geregeerd en waar het belang van de vorst - en dat werd nog al eens vereenzelvigd met persoonlijke eer en militaire glorie - dikwijls te zeer cen-

8. In veel opzichten waren deze 'voorlopers' realistischer dan de negentiende-eeuwse liberalen. Van de latere harmonie (der belangen)-leer met haar onmiskenbaar mythische inslag vindt men bij hen geen spoor. Evenmin maakten zij zich schuldig aan idyllische, utopische verwachtingen omtrent de toekomst. Over de menselijke natuur maakten zij zich als goede zeventiende eeuwers geen illusies. Vandaar ook dat zij vaak tot een helder inzicht kwamen op het stuk van sociale conflicten. Een man als Hobbes achtte een sterk staatsgezag dan ook bittere noodzaak. In de politieke discussie ging het hun niet zozeer om de behartiging van de belangen van egoïstische individuen en groepen als wel om condities en precondities van meer algemene aard: 'general protection of property and related rights', of wat anders gezegd, om de 'general rights of private men'. Gunn, *Politics and Public Interest*, 322, 327.

9. Zo liet de bekende publicist Marchamont Nedham zich in 1651 vol bewondering uit over de Verenigde Provinciën, waar 'the best part of their interest lies deposited in the hands of the people'. Ook belangrijker figuren als Harrington en Penn hebben zich in deze geest uitgelaten. Zie *Ibidem*, 35'.

10. Zie P. Geyl, 'De interpretatie der Deductie van 1587', *Studies en Strijdschriften* (Groningen, 1958) 53, 55.

11. P. F. M. Fontaine, *De Raad van State, zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen, 1955) 300.

traal stond. De regering in de Republiek was kennelijk niet voor niets voortgekomen uit een vertegenwoordiging van de belangen der standen, in wat ruimere zin dus van die van het volk. De gedachte dat de regenten tevens de vertegenwoordigers waren van het volk, bleef trouwens ook in de zeventiende, zelfs nog in de achttiende eeuw, voortleven. De Patriotten zouden later welbewust weer aansluiting zoeken bij de representatie-traditie.

De Hollandse 'raison d'état' werd in de periode-De Witt welbewust geïdentificeerd met het 'welvaaren der ingeseetenen'¹² en die identificatie werd niet alleen in politieke geschriften bepleit, ze vond ook haar toepassing in de politieke praktijk. Zo schreef de Amsterdamse pensionaris Pieter de Groot in 1664 aan De Witt dat de Republiek de zaak van Hollandse kooplieden wier goederen door de Deense koning in beslag waren genomen, zo krachtig mogelijk diende te steunen. 'Vooral in een staat, daar de gansche souvereiniteit representatief zijnde, de hoogheid van dezelfde ook in den minsten onderdaan wordt gekwetst', achtte De Groot in een dergelijk geval een ferm optreden van de regering noodzakelijk¹³.

De ten tijde van De Witt prevalerende Hollands-staatsgezinde politieke opvattingen waren, zoals men weet, principieel republikeins en anti-monarchaal. De Loevesteinse opvattingen op het stuk van de buitenlandse politiek kwamen neer op de overtuiging dat alleen in een staat als de Verenigde Provinciën echte 'raison d'état'-politiek mogelijk was, dat wil zeggen een rationeel beleid, uitsluitend bepaald door de belangen van de onderdanen. In de monarchieën daarentegen waren de persoonlijke en dynastieke belangen en aspiraties van de vorsten te zeer richtsnoer van het buitenlands beleid. Het valt mijns inziens moeilijk te ontkennen dat deze opinies een tamelijk grote kern van waarheid bevatten. In elk geval laten zich aan de hand van het beschikbare-bronnenmateriaal heel duidelijk twee hoofdvarianten van de 'raison d'état' onderscheiden: de continentaal-monarchale en de maritiem-republikeinse (Nederlandse) variant.

De correspondentie van de Franse ambassadeur d'Estrades biedt bijvoorbeeld materiaal te over ter illustratie van de zo juist aangeduide tegenstelling. Zo deelde De Witt de Franse diplomaat in april 1663 mee dat de politieke aspiraties van de Republiek alleen gericht waren op 'seureté' en op 'liberté du commerce'. Blijkens het verslag van d'Estrades associeerde de raadpensionaris de Franse politiek bij die

12. 'Sulks ik mij laat voorstaan', aldus Pieter de la Court, 'van de saake gansch niet te sullen af dwaalen, indien ik door de *Gronden* en *Maximen* van *Hollands welvaaren* ofte *interest* verstaat, de *conservatie* en *vermeerderinge der Ingeseetenen*'... *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (Leiden, Rotterdam, 1669) 18.

Volgens Botero's bekende definitie is 'ragione di stato' de kennis van de middelen die geschikt zijn om een staat te stichten, te behouden en te vergroten. Volgens de gangbare opvatting werd met vergroten territoriale expansie bedoeld. De la Court identificeert dus 'welvaaren' en 'interest'. Interest is gelijk te stellen met 'raison d'état'. Zie hierna 389 en noot 30.

13. M. van Leeuwen, *Het leven van Pieter de Groot* (Utrecht, 1917) 136.

zelfde gelegenheid met 'la gloire et le service de Vôte Majesté'. Kort daarna liet Lodewijk XIV zich opgetogen uit over De Witt, een instrument, zoals hij d'Estrades schreef, waarvan de voorzienigheid zich bediende 'pour la gloire de cette Couronne et pour l'avantage et la seureté des Provinces Unies'¹⁴.

In de literatuur, met name in de oudere publicaties, wordt de 'raison d'état'-conceptie over het algemeen te zeer gelieerd met het fenomeen van de agressieve, naar expansie strevende, militaire machtsstaat. Friedrich Meinecke kan in dit opzicht gelden als een typisch voorbeeld. In zijn *Die Idee der Staatsräson* wordt bitter weinig aandacht besteed aan het type politieke gemeenschap waarbij het element staat beschouwd kan worden als een functie, een exponent van de maatschappij. De naam Pieter de la Court bij voorbeeld komt in Meinecke's boek zelfs niet voor. De diplomaat en publicist Petrus Valkenier krijgt amper negen regels toegemeten, in een voetnoot¹⁵, terwijl in diens boek *'t Verwerd Europa* (1675) toch een groot aantal bijzonder interessante opmerkingen en beschouwingen voorkomen die een helder licht werpen op de typisch Hollandse, commercieel-maritiem gekleurde 'raison d'état'-conceptie.

En wanneer Meinecke al eens figuren ten tonele voert wier opvattingen het stempel dragen van een maritiem-commercieel, burgerlijk milieu, dan laten zijn beschouwingen over deze auteurs wel zeer veel te wensen over. Zo wordt Grotius terecht gekarakteriseerd als de kampioen van het volkenrecht, 'das in einem natürlichen Konkurrenzkampfe' met de 'raison d'état'-conceptie staat, maar blijft de onmisbare opmerking achterwege dat Grotius' opvattingen verwonderlijk goed in overeenstemming waren met essentiële Hollandse belangen, met andere woorden met de Hollandse 'raison d'état'.

In zijn analyse van Hobbes' opvattingen laat Meinecke zich wel zeer in de kaart kijken. Het hier volgende citaat laat in elk geval aan duidelijkheid niets te wensen over:

Die rücksichtslose Machtpolitik, die er [Hobbes] hier erlaubte, erlaubte und rechtfertigte er doch nur als Mittel zu einem rational bestimmten Zwecke, für Sicherheit, Wohlfahrt und dauerhaft fundierten Reichtum des eigenen Staates und Volkes. Aber lebte darin nun wirklich der Geist echtester Staatsräson? Wurde der Staat selber dabei als

14. *Lettres, mémoires et négociations de Monsieur le Comte d'Estrades*, I (Brussel, 1709) 125, 126, 137. Van de overige te geven voorbeelden wil ik er nog een onder de aandacht brengen. 23 april 1664 schreef Lodewijk XIV aan d'Estrades dat hij (Sa Majesté) wenste te gaan 'droit et facilement selon les conjonctures où elle verra sa gloire, son avantage et le plus grand bien de son Etat'. D'Estrades, *Lettres*, I, 319.

Een goed algemeen exposé over 'Louis XIV and Reason of State' geeft William F. Church in John C. Rule, ed., *Louis XIV and the Craft of Kingship* (Ohio State University Press, 1969).

15. Later heeft Meinecke overigens een studie gewijd aan 'Petrus Valkeniers Lehre von den Interessen der Staaten' in *Aus Politik und Geschichte. Gedachtnisschrift für Georg von Below* (Berlijn, 1928) 140-155.

eine lebendige große Persönlichkeit empfunden, die für sich Wert und Zweck habe und in der Staatsraison das Gesetz ihres Lebens und ihrer Vervollkommnung besaß?¹⁶

Met zijn retorische vragen schenkt Meinecke, zoals reeds werd aangeduid, uiterst klare wijn. Tegenover een staatsidee als die van Hobbes, 'durch und durch individualistisch(er) und eudämonistisch(er)', staat hij duidelijk afwijzend. Meer in het algemeen kan men concluderen dat een 'raison d'état'-conceptie, gebaseerd op een opvatting van de staat als een instrument van de belangen der onderdanen, door hem eigenlijk niet helemaal au sérieux werd genomen.

Alvorens nader in te gaan op De Witt en zijn buitenlands beleid, lijkt het wenselijk eerst heel summier enige in het gewest Holland prevalerende opvattingen op het stuk van de buitenlandse politiek in herinnering te brengen. Deze opvattingen, die ik in hun totaliteit en samenhang eens heb aangeduid met het woord 'Hollandse traditie'¹⁷, vormden met name na de dood van stadhouder Willem II voor Hollandse staatslieden het belangrijkste beleidskader. Ook De Witt kan in veel opzichten beschouwd worden als de exponent van de door maritiem-commerciële tendenties bepaalde Hollandse traditie.

Nadat Holland de hegemonie op handelsgebied verworven had, streefden de Staten van het gewest zo veel mogelijk handhaving na van de status quo. Rust, vrede, commercie waren sindsdien de wachtwoorden van de Hollandse politiek¹⁸. Dit alles impliceerde tevens respect voor het volkenrecht ('pacta sunt servanda'). Het pacifisme van de Hollanders, niet ideëel maar utilitair van aard, ging hand in hand met een streven naar politieke onthouding en een neiging tot isolationisme¹⁹. Daarbij sprak ook hun beduchtheid mee de dupe te worden van aspiraties en machinaties van op roem beluste, oorlogszuchtige en naar territoriale expansie hakende potentaten. Van territoriale expansie was de Hollandse politieke elite geheel en al afkerig; in deze kring valt soms zelfs een zekere tendentie op te merken in de richting van territoriale contractie²⁰.

Tegenover de maritiem-commerciële Hollandse traditie heeft het Oranjehuis meer

16. Meinecke, *Die Idee der Staatsraison* (2e. dr., 1925) 266.

17. Zie J. C. Boogman, 'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', *Westfälische Forschungen*, XV (1962).

18. Het 'interesse ... van dezen Staet' achtte De Witt 'daerinne gelegen, dat allenthalven ruste ende vrede zij ende dat de commercie onverhindert moge werden gedreven'. R. Fruin en G. W. Kernkamp, ed., *Brieven van Johan de Witt*, I, W.H.G., 3e ser., XVIII (Amsterdam, 1906) 515.

19. De Staten van Holland, schreef De Witt in 1662, waren altijd van mening geweest dat 'eene alliancie met verbintnisse tot prestatie van simple secoursen voor desen Staet advantageuser was als een engagement tot rupture; ja dat noch 't alderadvantageuste soude wesen een simpel tractaet van commercie ende marine, sonder obligatie tot eenige defensie'... R. Fruin en N. Japikse, ed., *Brieven van Johan de Witt*, II, W.H.G., 3e ser., XXV (Amsterdam, 1909) 360.

Isolationistische tendenties vindt men, zoals bekend, met name bij een man als Pieter de la Court.

20. Ook in dit verband is Pieter de la Court een bijzonder sprekend voorbeeld.

het gangbare monarchaal-continentale element vertegenwoordigd: de Oranjes waren de militaire leiders van de Republiek, die zich zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw (evenals de 'precieze' gereformeerden) allerm minst afkerig toonden van territoriale expansie²¹.

Na de plotselinge dood van Willem II was het overwicht van het gewest Holland in de Republiek zo groot dat het wel allerm minst verwonderlijk kan worden geacht de raadpensionaris van Holland, De Witt, te zien optreden als de eigenlijke leider van de Nederlandse buitenlandse politiek. In het politieke bestel van het overmachtige Holland speelde deze raadpensionaris namelijk zo'n leidende rol²² (alleen te vergelijken met die van de grote Oldenbarnevelt vóór hem) dat hem ook op het niveau van de generaliteit de politieke hoofdrol (al weer evenals vroeger Oldenbarnevelt) moeilijk kon ontgaan. Inderdaad werd De Witt, die permanent deel uitmaakte van de delegatie der Hollandse Staten in de Staten-Generaal, ook de ziel van de besognes der Staten-Generaal. Die besognes, die lange tijd louter adviescommissies waren geweest, kregen vooral door zijn toedoen bovendien meer en meer het karakter van regeringsorganen.

Naar men weet, voerde De Witt ook de belangrijkste correspondentie met de diplomatieke vertegenwoordigers van de Republiek in het buitenland. Aangezien de 'secretesse' van geheime brieven aan de griffier evenmin gewaarborgd was als die van de publieke brieven, gericht aan de Staten-Generaal, was het voor de Nederlandse diplomaten een uitkomst over werkelijk belangrijke aangelegenheden te kunnen schrijven in particuliere brieven aan de Hollandse raadpensionaris. Hoe zeer deze provinciale ambtenaar in feite de functie vervulde van minister van Buitenlandse Zaken der Nederlandse republiek blijkt ook uit het feit dat hij de eigenlijke gesprekspartner was van de bij de Staten-Generaal geaccrediteerde buitenlandse diplomaten²³.

21. Ter voorkoming van mogelijke misverstanden: de doelstellingen van een man als Frederik Hendrik ten aanzien van met name de Zuidelijke Nederlanden waren zeker niet identiek met die van de contraremonstrantse gereformeerden, die de Zuidelijke Nederlanden alleen in de Staat der Verenigde Provinciën wensten op te nemen als de bevolking aldaar zich zou laten protestantiseren. De libertijnse realist Frederik Hendrik was gekant tegen het stellen van een dergelijke praktisch niet meer te realiseren *conditio sine qua non*.

Nader over de orangistische en gereformeerde tendenties: Boogman, 'Holländische Tradition', 99-101.

22. Daarbij denk ik niet zo zeer aan zijn positie als voorzitter en secretaris van de Staten (die positie hadden andere raadpensionarissen ook, zonder dat zij op het stuk van autoriteit, prestige en dus: macht, in de schaduw van De Witt konden staan) als wel aan zijn leidende rol in de besognes (commissies) van de Staten van Holland.

23. Voortreffelijke informatie over de Nederlandse diplomatie in deze tijd en over De Witt's rol op het gebied van de buitenlandse politiek in het waardevolle eerste hoofdstuk van M. A. M. Franken's dissertatie *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966).

De Witt's positie was met dat al bijzonder moeilijk, zeker niet in de laatste plaats op het stuk van het beleid der buitenlandse aangelegenheden. In tegenstelling tot vorsten of ministers in de monarchale staten was hij als Hollands ambtenaar niet de officiële, ambtelijke chef van de Nederlandse diplomaten. De Staatse ambassadeurs waren bovendien als behorend tot de regentenstand mede-regenten, en als zodanig zijn collega's en in het collegiale regentenbestel van de Republiek, waar het regent-zijn de belangrijkste voorwaarde, de springplank was voor een politieke carrière, was dat een feit van essentiële betekenis. Het kon trouwens gebeuren dat diplomaten van Hollandse afkomst na afloop van een missie zitting, respectievelijk wéér zitting kregen in de Staten van Holland en dan waren zij als deelhebbers aan de provinciale souvereiniteit, althans van de 'exercitie' ervan, de superieuren van De Witt, de dienaar van de Hollandse Staten.

Daar kwam nog bij dat ook de toepassing van het beginsel van de collegialiteit extra complicaties kon opleveren. Officiële onderhandelingen over kwesties van wezenlijk belang werden van Nederlandse zijde zowel in het buitenland als in het eigen land gevoerd door meerdere personen onder onmiddellijk toezicht van een besogne van de Staten-Generaal (waar ook De Witt deel van uitmaakte). Voor de raadpensionaris was het vaak lastig genoeg om leden van het besogne en onderhandelaars, afkomstig uit een van de landprovincies of uit Zeeland of Friesland, in het Hollandse gareel te houden. Maar daarmee hebben we al geraakt aan één van de meest fundamentele problemen waarmee De Witt zich geconfronteerd zag: het probleem van de losse, federale structuur van de Republiek.

Al waren de resoluties van de Staten-Generaal in deze jaren meestal in overeenstemming met die van de Staten van Holland, dat neemt niet weg dat het De Witt dikwijls de grootste moeite kostte de vertegenwoordigers van de overige soevereine gewesten een eenparig, door Holland geïnspireerd beleid te doen aanvaarden. Zo was het (uit Hollands oogpunt althans) vaak recalitrante Zeeland slechts matig geïnteresseerd in de Scandinavische zaken en moest De Witt zich menigmaal geducht inspanssen om de Zeeuwen tot enige coöperatie op dat stuk te bewegen.

Ook als minister van Holland, de basis van zijn machtspositie, had De Witt een uiterst zware taak. Behalve voor het steeds dreigende gevaar van een orangistische restauratie had hij vooral beducht te zijn voor het particularistische zelfstandigheidsstreven, voor de stadstaatsaspiraties, van de Hollandse steden. Voorkomen moest worden, schreef hij in 1662 aan Pieter de Groot, 'dat den bandt van 't gesaementlycke lichaem van Hollandt ende West-Vrieslandt ende d'authoriteyt van de Staten niet en vervalle ende de particuliere leden t'eenemaal van 't gesaementlycke lichaem independent werden...'²⁴.

Met een almachtig minister als bij voorbeeld een Richelieu in Frankrijk kan De

24. *Brieven van De Witt*, II (1909) 397.

Witt natuurlijk geenszins, worden vergeleken. Hij was de dienaar van de heren Staten en moest met hun, helaas vaak divergerende opvattingen danig rekening houden. Bovenal heeft hij er bij voortduring naar gestreefd zich te verzekeren van de blijvende steun van Amsterdam. (Het tragische geval van Oldenbarnevelt, wiens ondergang voor een belangrijk deel geweten kon worden aan de vijandschap van Amsterdam, was als voorbeeld afschrikwekkend genoeg.) Zo vindt men in de wijze waarop de beslissingen op het stuk van de buitenlandse politiek tot stand kwamen, heel duidelijk de weerslag van de interne verhoudingen in de Republiek in het algemeen en die in Holland in het bijzonder. Om in dit verband nog een voorbeeld te noemen: De Witt placht vooral zaken van essentieel belang vooraf in informeel overleg te bespreken met enige van de meest invloedrijke Hollandse regenten alvorens die aangelegenheden in het besogne van de Staten van Holland aan de orde te stellen.

Het lijdt geen twijfel dat een Hollands raadpensionaris voor het bereiken van reële politieke resultaten in elk geval diende te beschikken over heel veel geduld, omzichtigheid en tact. Uiterst wenselijk, zo niet noodzakelijk was het, het doorgaans rijkelijk ontwikkelde gevoel van eigenwaarde van de Grootmogende Heren zo veel mogelijk te ontzien. De Witt is zich van die noodzaak voortdurend terdege bewust geweest. Toen de Staatse ambassadeurs in Londen in 1662 naar Den Haag rapporteerden dat de Engelse koning zich uiterst lovend had uitgelaten over De Witt's 'conduite ende directie' in een bepaalde kwestie, was diens reactie aan het adres van de ambassadeurs dat het hem liever was geweest als er geen gewag was gemaakt van de hem toegezwaaide lof. Alle eer kwam immers toe aan 'mijne Heeren Superieuren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt'. De ambassadeurs zouden toch wel weten

hoe lightelyck de Hollandtsche humeuren impressie vatten, van dat een Minister sigh te veel arroeert, ende, gelyck men dan seght, de meester speelt; mits gaders ook hoe naedelygh soodanige impressien syn, in een vrye Republyck, voor allen ende een iegelyck, die aen de Regeringe participeren, en voornaemtyck, voor den geenen wiens functie maer is Ministeriael²⁵.

De Witt heeft zich met dat al ook in de Hollandse Staten een groot persoonlijk aanzien en overwicht weten te verwerven. Daarnaast hebben ook de in Den Haag geaccrediteerde buitenlandse diplomaten herhaaldelijk getuigd van hun respect, waardering, zelfs bewondering voor hem. De raadpensionaris had zijn aanmerkelijk persoonlijk prestige behalve aan zijn intelligentie en inzicht, zijn ongemene

25. *Brieven geschreven ende gewisselt tusschen den Heer Johan de Witt, raedtpensionaris en grootzegelbewaarder van Hollandt en West- Vrieslandt en de gevolmaghtigden van den Staedt der Vereenighde Nederlanden, 1652-1669* (Den Haag, 1723-1725) IV, 228.

werkkracht en energie, zijn standvastigheid en bezonnen moed ook te danken aan zijn omzichtigheid en tact. Bij tal van gelegenheden toonde hij zich een meester in het bedenken van 'expediënten en temperamenten' (compromissen), wat hem in de gecompliceerde Nederlandse verhoudingen wel zeer te stade kwam. Anderzijds schrikte De Witt bij tijd en wijle ook niet terug voor het nemen van een gedurfd initiatief. De wijze waarop hij in 1663 de onderhandelingen met Frankrijk entameerde over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden (ik kom daar nog op terug) zijn hiervan een sprekend voorbeeld. D'Estrades schreef in een brief van 20 december 1663²⁶ niet ten onrechte over De Witt's 'hardiesse de s'avancer de lui-même, et sans ordre'.

In het algemeen kan men zeker zeggen dat De Witt een kind was van zijn tijd en van zijn milieu, de Hollandse regentenstand. Bij alle 'moderne' trekken die men in het beleid van het Hollandse regentenpatriciaat kan aanwijzen, lijdt het echter geen twijfel dat er ook een in veel opzichten conservatieve levenshouding en mentaliteit aan ten grondslag lag. Het besef van continuïteit bleef in de kring van Hollandse regenten en kooplieden domineren en in overeenstemming daarmee was er in dat milieu een diepgeworteld respect voor tradities en verworven rechten. Over het verschijnsel mens maakte men zich in deze kring, geheel in overeenstemming overigens met calvinistische opvattingen, over het algemeen weinig illusies. De houding tegenover de werkelijkheid was, zoals we al zagen, in hoge mate realistisch en pragmatisch. Ook De Witt past voortreffelijk in het kader van deze typering. Hervormingen heeft hij wel degelijk nagestreefd, op het gebied van de Hollandse financiën en van de marine onder andere, maar de grondslagen van het bestaande regentenregime dienden volgens hem in elk geval onaangetast te blijven. In tegenstelling tot een consequent en systematisch vernieuwer als bij voorbeeld een figuur als Colbert, kan De Witt als practiserend politicus gekarakteriseerd worden als een conservatief pragmaticus²⁷. In het kader van de buitenlandse politiek van de Republiek paste zo'n houding natuurlijk maar al te goed: een conservatief, defensief beleid was geheel in overeenstemming met de Nederlandse, met name de Hollandse belangen.

Tenslotte wil ik nog op één kenmerkende trek de aandacht vestigen: De Witt's voorliefde voor helderheid, precisie, systematiek en in verband daarmee ook zijn voorkeur voor een objectiverende, rationele wijze van benadering. Behalve natuurlijk weer met het Hollandse koopmansmilieu kan op dit stuk zeker ook verband worden gelegd met De Witt's uitgesproken begaafdheid op mathematisch ge-

26. D'Estrades, *Lettres, Mémoires et Négociations*, I, 268 vlg.

27. Typerend bij voorbeeld De Witt's activiteit ten aanzien van de marine. Ten tijde van de Engelse zeeoorlogen toonde hij zich een uiterst energiek en bekwaam organisator. Na afloop van deze oorlogen heeft hij zich echter betrekkelijk weinig met de marine bezig gehouden. Zie Johanna K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam, 1944) 190 vlg.

bied²⁸. Hiermee, met de ratio en de wiskunde, komen we wederom in de buurt van het rationalisme in de politiek, van de 'raison d'état'. Wat dat verschijnsel voor De Witt betekend heeft, zullen we nu nader gaan bezien.

De 'raison d'état' is voor De Witt bij uitstek, men kan haast wel zeggen bij uitsluiting, het richtsnoer geweest op het stuk van het beleid van de buitenlandse politiek. De term 'raison d'état' werd door Nederlanders in die tijd overigens maar heel zelden gebezigd. Wel sprak men nu en dan van 'reflectien' of van 'maximen van Staat'. De algemeen gebruikelijke term, ook elders in Europa, was 'interest' of 'interest van staat'. In 't *Verwerd Europa* wordt ons dat met zoveel woorden meegedeeld. Volgens Valkenier was

het rechte en ware Interest van elken Staat, 't welk de heedendaagse Politijken Ratio Status, de oude Jus Dominationis en Arcana Imperii, de Italianen Ragione di Stato en de Franse Raison d'Estat noemen ..²⁹.

Het woord 'interest' komt in De Witt's correspondentie talloze malen voor ('het interesse, interest van den, onsen, desen Staet; 't interest van Staet'). De zaak zelf stond/zoals reeds gezegd, voor hem geheel centraal³⁰. Zo schreef hij in 1671 dat er

28. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 25. De Witt's *Elementa curvarum linearum* zijn door Descartes beïnvloed. Op filosofisch gebied kan De Witt overigens stellig geen Cartesiaan genoemd worden. Waarden als precedentie, traditie, geschiedenis schatte hij in duidelijke tegenstelling tot Descartes heel hoog. Zijn waardering voor de ratio was echter niet minder groot.

29. Valkenier, 't *Verwerd Europa* (tweede druk, 1675) 24. Pieter de la Court laat zich in deze heel expliciet uit. 'En dewijl meest alle Volkeren van Europa, als Spanjaarden, Italianen en Francoisen, deese saak [De la Court doelt hier op 'de algemeene en waarhaftige politieke Gronden en Maximen aller Landen'] uitdrukken met den worde Interest; soo sal ik het selfde kortheds halven in den selfden sinne alhier veeltijds gebruiken'. *Aanwysing*, 1.

30. Op de vraag welke invloeden er op het stuk van De Witt's 'raison d'état'-opvattingen in het spel zijn geweest, valt aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal geen concreet antwoord te geven. In dit verband kunnen er natuurlijk wel een paar nogal voor de hand liggende opmerkingen worden gemaakt. Vooral na de verschijning van het beroemde boek van de hertog van Rohan, *De l'Interest des Princes et Etats de la Chrestienté* (1638), raakte het woord 'interest' in heel Europa in de mode. De befaamde beginregels van dit boek werkten als een klaroentoot, die overal weerklank vond: 'Les Princes commandent aux peuples, et l'interest commande aux Princes. La connaissance de cet interest, est d'autant plus relevée par dessus celle des actions des Princes, qu'eux-mesmes le sont par dessus les peuples. Le Prince se peut tromper, son Conseil peut estre corrompu, mais l'interest seul ne peut jamais manquer; selon qu'il est bien ou mal entendu, il conserve ou ruine les Etats'. (Over de invloed van Rohan's boek: J. A. W. Gunn, 'Interest will not lie. A Seventeenth-century Political Maxim', *Journal of the History of Ideas*, XXIX, 1968.) Bij nader toezien blijkt de Rohan's staatsbelang echter vrijwel geheel identiek te zijn met het belang van de absolute monarch.

Voorts is ongetwijfeld de Nederlandse (Hollandse) situatie van grote invloed geweest: reeds lang voor het optreden van De Witt valt er in het praktische buitenlandse beleid van de Republiek een aanmerkelijk 'raison d'état'-element te onderkennen.

Tenslotte mogen we misschien aannemen (de bronnen geven geen informatie op dit punt) dat ook het onderwijs aan de Leidse universiteit in deze van enige invloed is geweest. Toen De Witt in

met geld en mooie woorden in de internationale politiek niets te bereiken viel. Hij was dan ook van mening

dat diegene, die door eygen interest van staet haer woordt, met handt ende zegel bevesticht, niet punctuelijck houden ende achtervolgen, daertoe door caresses ende maeltyden ofte door 't spenderen van een goede somme van penningen³¹ niet gebracht sullen connen werden ...; ende is derhalven geoordeelt veel beter te sullen sijn, dat die penningen, dewelcke daertoe souden moeten werden geemployeert, besteedt werden tot uitrustinge van schepen ende wervingen van krijchsvolck, om ons daerdoor ontsachlijck te maecken³².

De Witt was er, geheel conform de Hollands-staatsgezinde opvattingen, stellig van overtuigd dat in republieken van min of meer aristocratische signatuur de beste precondities voorhanden waren voor het voeren van een echte 'raison d'état'-politiek. Vorstelijke personen, schreef hij in de befaamde *Deductie* van de Staten van Holland, 'hebben hare particuliere interessen, van d'interessen van den Staet discreperende, ja somwijlen ook 't gemeene beste contrariërende'³³. Naar zijn overtuiging waren zij doorgaans te zeer bedacht op het verwerven van roem en persoonlijke en dynastieke voordelen. In dit verband heeft hij onder andere eens gewezen op de met het Engelse staatsbelang strijdige verkoop van Duinkerken door Karel II aan Lodewijk XIV³⁴. In tegenstelling tot vorsten en illustre Hoofden hadden 'alle vrome Regenten 't gemeene beste boven al' op het oog en hielden zij 'den wel-

Leiden studeerde (1641-1645), doceerde M. Z. Boxhornius daar als hoogleraar de eloquentia politica, waarbij hij grote aandacht besteedde aan de 'raison d'état'. Invloed van Boxhorn op Johan de la Court, die college bij hem gelopen heeft, lijkt aanwijsbaar. Ook al heeft de jonge De Witt misschien geen college gelopen bij Boxhorn, het ligt mijns inziens toch wel voor de hand dat hij, hoe dan ook, kennis genomen heeft van de 'moderne', zélf als ietwat modieus getypeerde opvattingen van deze politica-docent. Over Boxhorn: E. H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*, Verh. der Koninkl. Nederl. Akad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, LXVII, 2 (Amsterdam, 1960) 20 vlg. en H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-± 1650* (dissert. Utrecht, 1975) 156-183.

31. De Witt had op dit stuk slechte ervaringen. In 1660 met name hadden twee Engelse ministers van Nederlandse zijde geld gekregen, maar enig reëel profijt had de Republiek er niet van gehad. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 308.

In het algemeen is trouwens reeds geconcludeerd dat dit soort omkopingspraktijken in de zeventiende eeuw in de regel slechts weinig politiek resultaat hebben opgeleverd. Vergelijk C. G. Picaudet, *La diplomatie française au temps de Louis XIV* (Parijs, 1930) 209.

32. Fruin, Japikse, *Brieven*, IV (1913) 188, 189. Interessant in dit verband ook de hier volgende mededeling van de Engelse ambassadeur William Temple (d.d. 26 oktober 1668): '... this maxime running through his (*De Witt's*) whole frame, that a state is at an end, when they are brought to grant the smallest matter out of fear, or to offer at purchasing any alliances, otherwise than by mutual interests, and reciprocal advantages'. W. Temple, *Letters written during his being Ambassador at the Hague* (Londen, 1699) 23.

33. *Deductie ofte Declaratie van de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland* (1654) II, hoofdst. iii, par. 6.

34. Fruin, Japikse, *Brieven*, II (1909) 539. Behalve op de verkoop van Duinkerken wees De Witt op dezelfde plaats ook op Karel II's huwelijk met de prinses van Portugal.

standt van 't Volk voor de opperste Wet³³. Daartoe waren zij bovenal uit op het bevorderen van 'de Navigatie ende Commerce, zijnde de ziele, ende innerlijke subsistentie van den Staet³⁵.

Ook volgens De Witt was het economisch 'welvaren' dus onverbrekkelijk verbonden én met het 'gemeene beste' én met de 'raison d'état'. Voorts was het 'welvaren' volgens zijn zienswijze tevens hecht verbonden met 'de vryheydt, ende de Privilegiën van de Vereenigde Nederlanden³⁶. Het lijdt dan ook geen twijfel dat de 'raison d'état'-opvattingen van De Witt (evenals die van de De la Court's en van zoveel anderen) gerekend moeten worden tot de boven besproken 'moderne' 'raison d'état'-variant.

Ten aanzien van een uiterst belangrijk punt liet De Witt de goede (dat wil zeggen de aristocratische) republiek ook aanmerkelijk hoger scoren dan de monarchie: hij was stellig van mening dat het beleid van een aristocratische republiek in de regel consequenter en vooral consistentener was dan dat van een monarchie, waar alles in laatste instantie afhing van de wil, die nog al eens tot luimen placht te degenereren, van één individu. Tegenover de Franse ambassadeur heeft De Witt deze opinie eens nogal onverholven naar voren gebracht. Toen d'Estrades hem namelijk november 1663 te kennen gaf er niet geheel gerust op te zijn dat de Republiek haar Franse bondgenoot na verloop van tijd niet in de steek zou laten, reageerde de raadpensionaris daarop met de opmerking dat een eventualiteit als waar de Fransman op doelde eerder te verwachten was in een monarchie dan in een

Etat populaire comme le leur . . . où les résolutions ne pouvoient pas changer si facilement, et où les intérêts étoient toujours les mêmes, ne dépendant pas de l'autorité d'un seul qui gouverne, qui est absolu, et qui peut faire changer la face des affaires³⁷.

Voor De Witt, de raadpensionaris van Holland, kwamen de belangen van het dominerende gewest uiteraard op de eerste plaats. Toch was hij beslist niet een extreem Hollandist als een Pieter de la Court: de Republiek als geheel had voor hem wel degelijk een belangrijke reële betekenis, wat onder meer tot uiting kwam in de door hem zo vaak met voorliefde gebezigde term 'het algemeene lieve vaderlandt'³⁸.

35. *Deductie*, II, hoofdst. i, par. 2.

36. *Ibidem*, hoofdst. iii, par. 16.

37. D'Estrades, *Lettres, Mémoires et Négociations*, I, 238.

Een uitlating van de raadpensionaris aan Temple van wat later tijd sluit hier goed bij aan. Eind augustus 1668 gaf De Witt de Engelsman te verstaan dat diens koning een voordelig bondgenootschap had gesloten 'with a state, that though it could not act with that suddenness and absoluteness that a King might, yet made up that defect at last, by firmness and constancy to what they undertook or engaged'. *Letters written by Sir W. Temple and other Ministers of State both at home and abroad*, III (Londen, 1701) 67. Zie ook de opinie van Pieter de la Court: hierna noot 42.

38. Mogelijk ten overvloede wil ik hier nog wijzen op de beroemde passage uit de *Deductie* (II, hoofdst. iii, par. 15), waaruit zo duidelijk een Nederlands natiebeseft spreekt: 'Hebben niet de tegenwoordige Seven Vereenigde Provinciën een ende het selve interest in hare eygen conservatie, een ende deselve vreese voor alle Uythemsche Magten; zyn sy niet door onderlinge Alliancien,

Met name tegenover de Amsterdammers heeft De Witt ook meer dan eens gewezen op het 'interest' van de landprovincies. Toch neemt dit alles niet weg dat hij 'Nederland' in de eerste plaats beschouwd heeft als een vergroot Holland, als de rijke, machtige Hollandse kernprovincie voorzien van een randgebied³⁹. Zo schreef hij eens aan een Amsterdams regent dat hij er steeds naar streefde de 'welstand' te bevorderen 'van desen Staet ende particulierlijk van de provincie van Hollandt ende Westvrieslandt en daeronder notanter mede van de Stadt van Amstelredam, als 't notabelste lidt van deselve'⁴⁰.

Over het doel van De Witt's 'raison d'état'-politiek is geen twijfel mogelijk. Het was enkel en alleen gericht op de behartiging van de belangen der Nederlandse en met name der Hollandse ingezetenen. Met het oog daarop streefde hij ernaar, in overeenstemming met de Hollandse traditie, 'rust, vrede en commercie' te behouden en te bevorderen. Welke weg ter bereiking van dit doel moest worden ingeslagen, liet De Witt afhangen van de politieke omstandigheden van het ogenblik. Wel stond het van het begin af aan bij hem vast dat het in de toenmalige omstandigheden volstrekt uitgesloten was het door zoveel Hollanders gekoesterde ideaal van afzijdigheid en onthouding in praktijk te brengen⁴¹. Het sluiten van defensieve verdragen leek hem daarom het meest wenselijk.

ende Huwelyken, soo van Regenten als van Ingesetenen, door gemeenschappen, Campaignien, Confreyen, soo van Commercie als van andere Interessen, conversatien, réciproque possession van goederen, gewoonten, ende andersints soodanig aen den anderen gehegt, jae door malkanderen geknoopt, ende gevlogten, dat het by naer onmogelijk is de selve, buyten excessive violentie, die sonder eminente Hoofden niet en valt, van den anderen te scheuren; hebben sy niet eene continuele by-een-komste, ofte versameling van Gesanten, ofte Gemagtigden, die wij noemen de Vergaderinge van de Staten Generael, door de welke alle gewigtige saeken van Oorloge te Water, ende te Lande, met onderlinge harmonie beleydt, Confoederatien ende Verbonden met andere Koningen, Republycken, Princen ende Potentaten gemaekt werden? Hebben sy niet gemeene Collegien van subalterne directien, soo over de saeken van der Zee, als van de gemeene Conquesten, ende andersints? Ende werden bovenal hare herten ende zielen niet vereenigt, ende t'zamen gebonden door den Geestelyken ende Goddelyken bandt van eene ende de selve Religie'?

39. Over de kwestie van de relatie tussen Holland en de overige gewesten in het algemeen: H. Wansink, 'Holland and Six Allies: the Republic of the Seven United Provinces' in J. S. Bromley and E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV, *Metropolis, Dominion and Province* (Den Haag, 1971).

40. *Brieven van De Witt*, II (1909) 137.

41. Zelfs Pieter De la Court, de Hollandistische 'grachtgraver', is in feite tot dezelfde slotsom gekomen. Wanneer De la Court de concrete relaties tussen Holland en de Europese grote mogendheden namelijk onder de loep neemt, komt hij tot conclusies die in flagrante strijd zijn met zijn bijkans heilige grondregel 'dat Holland door geene *Alliantien* zijn behoud moet zoeken; alsoo dit is het plegt-anker der allerswakste Republiken en Potentaten, daar Holland ... door sijne eigene kragten, seer wel bestaan kan'. *Aanwysing*, 383. Zo merkt De la Court ten aanzien van de verhouding met Frankrijk op: 'Dog wanneer schijnbaarlijk *Vrankrijk* de Spaanse Nederlanden te overmeesteren, ende ons Gebuur te werden staat, is *Gallum amicum non vicinum habeas* om dien magtigen ende te gelijk van ouds dertelen baldadigen Buurman voor te komen, niet alleen noodzakelijk, dat Holland sig sorgvuldiglik wachte van alle Verbonden, waarmede *Vrankrijk* eenigsins gebaat

Niet zozeer op ideologische gronden als wel om redenen van 'interest' stond De Witt in het algemeen sympathiek tegenover de mede-republieken in Europa⁴². De Duitse rijkssteden met name alsook de steden in het Rijk die zich onafhankelijk trachtten te maken van hun vorsten (zoals bij voorbeeld de stad Munster) beschouwde hij als de natuurlijke vrienden van de Nederlandse republiek. Hij achtte het in het 'interesse van den Staet'

dat de groote ende machtige steden in 't Rijck by haere vryheyten werden geconserveert ende onverheert blyven: aengesien deselve steden (als welckers interesse, evenals van desen Staet, daerinne gelegen is, dat allenthalven ruste ende vrede zy ende dat de commercie onverhindert moge werden gedreven) altijds de desseyne van de Vorsten ende Princen tot beroerte hebben beleyt ende wederhouden . . .; ende dat voorschreven groote steden oock alsoo voor 't toecomende ontwijffelijck het seeckerste guarandt voor desen Staet sullen wesen tegens alle swaericheden van die kant, ingevalle deselve by haere vryheyden connen werden geconserveert⁴³.

Hadden de Duitse steden voor De Witt al een zekere betekenis als tegenwicht tegen ambitieuze territoriale vorsten die de rust en de vrede dreigden te verstoren, hij was realist genoeg om in te zien dat zij in de grote Europese politiek nauwelijks van enig belang waren. In het stuk van zijn alliantie-plannen kwamen zij dan ook in het geheel niet voor. Geheel afwijzend stond hij ook tegenover een plan dat eind december 1663 door Willem Boreel, ambassadeur te Parijs, met veel verve op het tapijt werd gebracht. De Witt vond Boreel's plan van een drievoudig verbond tussen de grote republieken (Venetië, de Verenigde Provinciën en het Zwitserse Eedgenootschap) niet oninteressant, maar wel in hoge mate onrealistisch⁴⁴.

Een defensieve alliantie met Frankrijk en Engeland achtte de raadpensionaris het aangewezen middel ter bereiking van het verheven doel: handhaving van de vrede en de status quo in Europa. In de jaren 1650 kon dit ideaal echter niet verwezenlijkt worden vanwege de Frans-Spaanse oorlog en de handelsrivaliteit met Engeland. Wel wist de Hollandse 'minister' in 1659 dank zij gunstige omstandigheden

soude werden, maar ook dat alle *Potentaten* ende *Staten* van *Europen* te samen spannen, om den verderen aanwas van dat Rijk, welk albereid alle sijne Buren al te veel overwassen is, te beletten'. *Aanwysing*, 305, 306. Japikse's conclusie dat De la Court 'alle alliantien met de 'omliggende oppermachten' uit den booze achtte', is dus in feite niet juist. Zie I. H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* (tweede druk; 's-Gravenhage, 1927) 530.

42. Vergelijk ook de opinie van De la Court. De Leidenaar prefereerde een alliantie met een republiek boven die met een monarch: 'alsoo de Alliantien aldaar op een *gemeen Interest* geboud zijnde geworden, men sig ook verseecken mag, het selven altijds wel sal werden begreepen by den Regeerderen der Republiken; die daar en boven onsterffelijk zijn, ende altijds dueren, daar in teegendeel van dien de *Een-hoofdige Regeerders* selden soo veel verstands ende kennisse hebben, dat haar *eigen Interest* wel begrijpen kunnen, en nog min de moeyte nemen willen, daar naar te Regeeren, ende daar en boven seer ongestaadig en sterffelijk zijn: alsmeede uit der aart alle Republiken haaten'. *Aanwysing*, 305.

43. *Brieven van De Witt*, I (1906) 514 vlg.

44. *Brieven ...De Witt*, I (1723) 674, 676.

een gedeeltelijk succes te boeken waar hij veel eer mee inlegde: bij het zogenaamde Haagse concert stelden de drie contracterende grote mogendheden, Frankrijk, Engeland en de Nederlandse republiek, de voornaamste vredesvoorwaarden vast, die aan de Scandinavische belligerenten Denemarken en Zweden zouden worden opgelegd. De Witt's lievelingsdenkbeeld, de idee van de collectieve vrede en veiligheid, lag aan deze overeenkomst ten grondslag: in het belang van de collectieve vrede in Europa dienden de grote mogendheden regionale conflicten die een bedreiging vormden voor die vrede⁴⁵, desnoods door 'contrainte', dat wil zeggen door toepassing van militair geweld, tot een oplossing te brengen.

In de nieuwe situatie in het begin van de jaren zestig (de vrede van de Pyreneeën; de restauratie in Engeland; Lodewijk XIV, die zelf als zijn eerste minister ging optreden) heeft de raadpensionaris zijn uiterste best gedaan het oude plan van de defensieve allianties met Frankrijk en Engeland definitief te realiseren. Ten aanzien van Frankrijk werd het gewenste doel na moeizame onderhandelingen inderdaad bereikt: in april 1662 kwam het tot een Frans-Nederlandse defensieve alliantie alsmede tot een voor de Republiek voordelig handelsverdrag. Met Engeland kwam men dat zelfde jaar echter niet verder dan het sluiten van een vriendschapsverdrag, dat veel minder te betekenen had en het uitbreken van een tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog in 1665 dan ook niet heeft kunnen verhinderen.

Begin 1663 is De Witt op eigen houtje met d'Estrades besprekingen gaan aanknopen over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden. Het was hem namelijk duidelijk geworden dat de jonge ambitieuze Lodewijk XIV, die in 1661 de teugels van het bewind zelf in handen had genomen, streefde naar territoriale expansie en wel in het bijzonder naar de verwerving van de Spaanse Nederlanden. In zijn onderhandelingen met de Franse ambassadeur mikte De Witt op een compromisoplossing: kantonnement (de stichting van een zelfstandige republiek), waar zijn voorkeur naar uitging, of, desnoods, verdeling van de Nederlanden. In die onderhandelingen valt aan De Witt's zijde ook onmiskenbaar het element van een verdragings-tactiek te onderkennen: wanneer hij Frankrijk door slepende onderhandelingen een tijd lang aan het lijntje wist te houden, zou er, wie weet, op een bepaald ogenblik een politieke constellatie kunnen ontstaan, die een voor de Republiek gunstige oplossing van de Zuidnederlandse kwestie mogelijk maakte⁴⁶.

45. In dit (Scandinavische) geval was er het gevaar voor een conflict tussen de bondgenoten Frankrijk en Engeland, die op de hand van Zweden waren, en de Republiek die Denemarken steun verleende, en in het geval van een oorlog zou zijn aangewezen op een alliantie met Spanje. Een oorlog tussen Frankrijk en Engeland enerzijds en de Nederlandse republiek en het zwakke Spanje anderzijds wenste De Witt tot elke prijs te voorkomen.

46. Van de wisselvalligheid van het lot, waardoor onvoorziene situaties zouden kunnen ontstaan, was De Witt als een rechtgeaard zeventiende-eeuwer wel zeer overtuigd. Zo deelde hij d'Estrades in december 1663 tijdens een lang gesprek mee dat wanneer de Republiek zich met andere staten zou verbinden om de verovering van de Nederlanden tegen te werken, 'elle [la conquête] seroit différée

J. A. van Hamel heeft het beleid van De Witt in deze onvoorwaardelijk veroordeeld. Het was 'de fout van Johan de Witt' geweest dat hij niet, zoals later Willem II I, samen met Engeland een politiek gevoerd had van 'gecoaliseerde waakzaamheid tegenover Frankrijk'⁴⁷. Een dergelijke veroordeling is volstrekt ongefundeerd. De zaak is namelijk dat er voor De Witt in de toenmalige situatie in feite geen alternatief beleid mogelijk was. In twee prachtige memoranda⁴⁸ heeft hij dat bijzonder helder uiteengezet. Een evenwichtspolitiek in grote stijl, die mikte op de totstandkoming van een machtige anti-Franse coalitie, behoorde volgens De Witt immers niet tot de reële mogelijkheden vanwege de onwil van Engeland en Zweden om zich tegen Frankrijk te verzetten, de zwakte van Spanje, de zwakte en de verdeeldheid van het Duitse rijk en vanwege het feit dat de keizer in het Oosten van zijn erflanden door de Turken werd beziggehouden. Vooral de passages in Franse vertaling over het Rijk en Spanje zijn min of meer vermaard geworden:

L'empire n'est qu'une chimère, et un squelette dont les parties sont attachées, non avec des nerfs, mais avec du fil d'archal, qui n'ont point de mouvement naturel, de sorte qu'il n'y a point de fondement à faire sur son amitié ni sur son secours ... En traitant avec l'Espagne seule ... on s'appuyerait sur un roseau cassé, et on s'engagerait à une guerre dont cet état serait obligé de faire seul presque toute la défense⁴⁹.

Nadat de Frans-Nederlandse onderhandelingen in 1664 op een dood spoor waren geraakt, vielen de Franse troepen enkele jaren later, in de zomer van 1667, de Zuidelijke Nederlanden binnen. De reactie op dit onverholen staaltje van Franse expansie-politiek is, zoals bekend, niet uitgebleven: op 23 januari 1668 kwam de Triple Alliantie tussen Engeland, de Republiek en Zweden tot stand. Dit fameuze verdrag heeft eigenlijk twee aspecten. Enerzijds lag er het oude Wittiaanse ideaal van de collectieve veiligheid en de arbitrage met 'contrainte' aan ten grondslag: Spanje zou door de drie contractanten desnoods met militaire middelen gedwongen worden tot concessies waarover zij het eens waren geworden. Anderzijds valt in de geheime artikelen van dit tractaat ook, hoe bescheiden ook, het motief van het Europese evenwicht te onderkennen: mocht Lodewijk XIV zijn veroveringsoorlog voortzetten, dan zouden de drie geallieerden zich gewapenderhand tegen Frankrijk keren. In het kader van De Witt's opvattingen op het stuk van de buitenlandse po-

de quelques années; que le temps amenoit quelque fois des révolutions qui changeoient la face des affaires les plus heureuses'. Ter toelichting wees De Witt op Karel V's plannen ten aanzien van Marseille en Metz, die op een mislukking waren uitgelopen. D'Estrades, *Lettres, Mémoires et Négociations*, I, 269.

47. J. A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam, 1918) 110 vlg.

48. Het memorandum van mei 1663 is door Japikse gepubliceerd als 'Aanhangsel' in *Brieven van De Witt*, II (1909) 579-588. Het tweede memorandum van maart 1664 is in Franse vertaling grotendeels gepubliceerd door Mignet. M. Mignet, *Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, I (Parijs, 1835) 266 vlg.

49. Mignet, *Négociations*, I, 270.

litiek betekent dit een nieuwe tendentie, hem uiteraard opgedrongen door de politieke omstandigheden.

De Triple Alliantie is volgens de oude, ook in de negentiende eeuw gangbare interpretatie, bovenal te beschouwen als het werk van De Witt. Het is vooral De Witt's Nederlandse biograaf Japikse geweest, die in zijn in 1915 verschenen boek met klem betoogde dat het bovenal de Engelse ambassadeur Temple was geweest die de totstandkoming van de Triple Alliantie in Den Haag had doorgedreven. De Witt zou slechts heel schoorvoetend zijn meegegaan, omdat hij de grootste moeite had met de tegen Frankrijk gerichte geheime artikelen⁵⁰. In 1954 is de Amerikaanse historicus Rowen, uitgaande van Japikse's voorstelling van zaken nog een stapje verder gegaan⁵¹. Volgens Rowen had de Hollandse raadpensionaris alleen Spanje willen dwingen tot concessies en was hij gekant tegen de geheime artikelen met hun anti-Franse strekking. Van een verbond met Engeland was hij afkerig. De mogelijkheid van zulk een alliantie had hij enkel bij wijze van dreigement als drukmiddel tegenover Lodewijk XIV willen aanwenden, teneinde deze tot matiging te bewegen. Temple's radicale voorstel echter 'disrupted De Witt's plans'. Tenslotte zag deze zich gedwongen zich neer te leggen bij de wil van de meerderheid der Staten, die geporteerd was voor de Triple Alliantie.

Zonder tot de oude interpretatie van de Triple Alliantie te willen terugkeren (na de verschijning van Japikse's monografie is dat niet meer mogelijk) ben ik wel van mening dat de zienswijze van Japikse, en a fortiori die van Rowen, de toets van de kritiek evenmin kan doorstaan⁵². Al heeft Rowen mijns inziens gelijk met zijn bewering dat de Triple Alliantie in eerste instantie op het conto moet worden geschreven van Karel II, die er sinistere bedoelingen mee had, dat neemt niet weg dat ook De Witt naar mijn stellige overtuiging een voorstander is geweest van de alliantie, inclusief de geheime artikelen, en dat hij zich die zeker niet tegen zijn zin door de Staten heeft laten opdringen. Wel heeft De Witt, uiteraard zou ik bijna zeggen, een genuanceerder standpunt ingenomen dan met name de Amsterdamse

50. In het bekende werk van Louis André (van 1950!) vindt men de oude interpretatie nog in optima forma. De Triple Alliantie, aldus André, was l'oeuvre personnelle de J. de Witt'. Louis André, *Louis XIV et l'Europe* (Parijs, 1950) 112. Alsof niet reeds in 1915 een Nederlander, genaamd Japikse, een monografie van enige betekenis aan De Witt had gewijd.

51. Herbert H. Rowen, 'John de Witt and the Triple Alliance', *The Journal of Modern History*, XXVI (1954).

52. Reeds Geyl heeft Japikse op één (zij het niet onbelangrijk) detailpunt gekritiseerd. 'Dr. Japikse's uiteenzetting', aldus Geyl, 'is in veel opzichten overtuigend, maar ook hij legt naar mijn mening al te grote nadruk op De Witt's ijver om slechts tegen Spanje dreigementen te gebruiken. Op één punt begaat hij daarbij zelfs een vergissing. Hij merkt op, dat Holland in de resolutie van 14 januari 1668 nog een stap verder ging dan in die van 10 december daaraan voorafgaande ... Maar dat het tevens besloot (en dat dus nog vóór Temple's beslissend bezoek) Frankrijk in overleg met bondgenoten te beoorlogen indien het zich onttrok, dat verzuimt hij te vermelden'. P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (Utrecht, 1939) 374 noot.

Zoals uit dit citaat blijkt, is Geyl het in hoofdzaak toch wel met Japikse's zienswijze eens geweest.

'havik' Van Beuningen, die in zijn rechttoe-rechtaan-politiek zonder meer mikte op de totstandkoming van een anti-Franse coalitie. De raadpensionaris heeft zich daarentegen gevleid met de hoop dat de goede verhouding met Frankrijk, althans in hoofdzaak, behouden zou kunnen blijven. De geheime bepalingen zouden, naar hij hoopte, inderdaad geheim blijven. Naar men weet, zijn die van Engelse zijde al heel spoedig naar Parijs overgebriefd.

Ter motivering van mijn zienswijze zou ik op het volgende willen wijzen. De zaak van de Zuidelijke Nederlanden heeft De Witt steeds beschouwd als een levenskwestie voor de Republiek. In zijn correspondentie wordt ze aangeduid als 'het grote werk'⁵³. De Franse aanval in 1667 heeft hij dan ook heel hoog opgenomen. Men bedenke daarbij ook dat de Fransen zich niet gehouden hadden aan hun bij het afbreken van de onderhandelingen in 1664 gedane belofte om de bondgenoot van tevoren in te lichten wanneer de koning besluiten mocht tot actie over te gaan. Zo is De Witt naarmate de Fransen verder oprukten naar het Noorden geleidelijk aan tot de conclusie gekomen dat de Franse opmars alleen door een interventie van de 'geïnteresseerde' mogendheden tot staan kon worden gebracht. Op 6 januari was hij al zo ver dat hij aan de ambassadeurs in Londen schreef dat de 'geïnteresseerden' gewapenderhand te hulp moesten komen als de Fransen hun aanval voortzetten. Met een gewapend conflict hield hij toen ernstig rekening. Na een oorlog zou het, aldus De Witt, ook mogelijk zijn Frankrijk terug te dringen tot de grenzen die het bij de vrede van de Pyreneeën verworven had⁵⁴. Onder die omstandigheden behoeft het geen verwondering te wekken dat De Witt, zij het niet zonder reserves, positief stond tegenover de Engelse aanbiedingen die hem door Temple werden voorgelegd. Veel keus had hij overigens ook niet, te minder omdat Temple hem niet onduidelijk te verstaan gaf dat zijn koning zich tot Parijs zou wenden als hij in Den Haag bot ving⁵⁵.

De Witt is zeker niet argeloos in de val gelopen. Uit zijn uitlatingen aan Temple blijkt dat hij zich ten tijde van de totstandkoming van de Triple Alliantie wel degelijk bewust was van de eraan verbonden gevaren en risico's. Gezien Engeland's 'uncertain conduct since His Majesty's return' maakte hij zich weinig illusies over de betrouwbaarheid en standvastigheid van Karel II en zijn ministers. De Engelse beslissing, aldus De Witt (volgens het verslag van de ambassadeur), 'seemed now to be taken by His Majesty and his ministers upon the surest and wisest foundations, which were of true interest and safety; yet no man knew how long they might

53. Nader over de term 'het grote werk': Boogman, 'Holländische Tradition', 101.

Zie ook De la Court's opinie over de kwestie van de Zuidelijke Nederlanden: hiervóór noot 41.

54. *Brieven . . . De Witt*, IV (1724) 604 vlg.

55. Temple voegde daar zelfs aan toe dat Engeland in dat geval Nieuwpoort, Oostende en Duinkerken zou kunnen bedingen en in het geval van een oorlog tegen Nederland: Zeeland. *Ibidem*, IV (1724) 609 vlg.

last ... Any change of councils in England would be their certain ruine⁵⁶.

Toch zag de raadpensionaris niet al te veel reden tot ongerustheid. Vooreerst koesterde hij, zoals we al zagen, nog hoop dat de goede verstandhouding met Frankrijk gehandhaafd zou kunnen blijven. Dat de Hollandse 'interest'-politicus het gevoel van gekwetste trots van een beledigde Plaatsvervanger Gods te weinig au sérieux heeft genomen, lijkt wel evident. Maar bovenal meende De Witt te kunnen rekenen op de Engelse publieke opinie en de stemming in het parlement, die zeer anti-Frans was.

Van belang voor de interpretatie van De Witt's houding ten aanzien van de Triple Alliantie lijkt mij tenslotte ook de uitbundige lof waar William Temple de Hollandse 'minister' mee vereerde. Onmiddellijk nadat het verdrag ondertekend was, gaf de ambassadeur in zijn brief aan Arlington het volgende geestdriftige commentaar ten beste:

I found him (*De Witt*) as plain, as direct, and square in the course of this business, as any man could be; tho' often stiff in points, where he thought any advantage could accrue to his country; and have all the reason in the world, to be satisfied with him, and for his industry: no man had ever more⁵⁷.

Het verdere voor De Witt zo tragische verloop van de gebeurtenissen is overbekend. Het in 1670 te Dover gesmede complot tot vernietiging van de Nederlandse staat zou twee jaar later tot uitvoering worden gebracht. In 1672 leek de Republiek de ondergang nabij en in de toen heersende sfeer van angst, paniek en laster werd Johan de Witt samen met zijn broer op gruwelijke wijze vermoord.

Het oordeel over De Witt als staatsman is; het zal ons niet verbazen, in hoge mate mee bepaald door de tragische afloop, het trieste einde, dat als het ware een zondebok vereiste. Japikse heeft onder andere als zodanig een specifieke trek van De Witt's persoonlijkheid laten figuren. De raadpensionaris zou te braaf, te fatsoenlijk, te weinig machiavellistisch, kortom geen echte 'raison d'état'-politicus zijn geweest. 'Deze eigenschap ... heeft De Witt in den weg gestaan, om het diplomatieke spel van de twee landen, waarmede de Republiek zich het nauwst verbonden waande, te doorgronden⁵⁸. Huizinga, die in een bijzonder mooi recensie-artikel fundamentele kritiek heeft geleverd op Japikse's boek, is het op dit punt geheel met De Witt's biograaf eens. De Republiek, aldus Huizinga, laboreerde aan 'een overmaat van politieke goede trouw en goed vertrouwen. Kortzichtigheid van De Witt, zeker, maar een edele, een tragische kortzichtigheid, die, al moge zij den staat in gevaar hebben gebracht, den persoon en het land met hem voor de historie hooger

56. *Letters written by Sir W. Temple and other Ministers of State*, I (1700) 160 vlg.

57. *Ibidem*, I, 145.

58. Japikse, *De Witt* (1928) 300.

plaats geeft dan de voorspoedigste politiek van sluw-doorziende berekeningen had kunnen doen⁵⁹. Het lijdt geen twijfel dat Huizinga zich hier heeft laten meeslepen naar de hogere sferen van het Nederlandse ethische imperialisme, waar zijn vriend Van Vollenhoven zo'n matador in is geweest⁶⁰.

Het oordeel van Japikse in deze, evenals trouwens dat van Huizinga, lijkt mij ten enenmale onjuist. De Witt was, geheel in overeenstemming met een essentieel facet van het zeventiende-eeuwse geestelijke klimaat, een ware realist, een sceptische realist, die geen enkele neiging vertoonde zich aan illusies over te geven. Als calvinist van een onmiskenbaar neo-stoïcijnse signatuur was hij in wereldbeschouwelijk opzicht bepaald geen optimist. Blijkens tal van uitlatingen was hij diep doordrongen van de onbestendigheid en onzekerheid van de wereldse aangelegenheden. Van het verschijnsel mens had hij in het algemeen geen hoge dunk: 's mensen houding en gedrag werd doorgaans beheerst door overwegingen van grof eigenbelang. Al was hij zelf in hoge mate onbaatzuchtig en onkreukbaar, hij bleek wel van mening 'dat geene saecke de menschen meerder opweckt tot liefde ende goede genegentheyt als het gevoelen in de beurse'⁶¹.

Een sceptisch realist was De Witt ook in zijn opvattingen over de internationale politiek. Terwijl hij van mening was dat de Republiek zelf haar internationale verplichtingen met het oog op de handhaving van de vrede en de status quo zo zorgvuldig mogelijk diende na te komen, placht hij daarentegen heel nuchter en zonder enig blijk van verontwaardiging te constateren dat de meeste staten zich slechts zo lang aan hun verplichtingen hielden als dat in overeenstemming was met hun belangen. Zo schreef hij in september 1665:

Veele nieuwe verbintenissen te maecken, insonderheydt van dewelcke den Staet niet vooraff eenige reële effecten soude genieten, houde ick voor periculeus, dewyle doch een yder t'zyner tijdt presteert, 't geene van sijn interest is ende meerder niet...⁶².

Ook op het terrein van de praktische politiek, als praktiserend politicus dus, toonde De Witt zich allerminst een 'braverik'. Men kan zelfs zeggen dat hij zich bij tijd en wijle, wanneer hem dat uit een oogpunt van 'raison d'état' noodzakelijk leek, van politieke list en trucs wist te bedienen, die wel heel moeilijk door de beugel van de burgerlijke moraal konden, maar een Lipsius, zelfs een Machiavelli, uitnemend

59. Huizinga, *Verzamelde Werken*, II, 81 vlg.

60. Over Van Vollenhoven's ethisch imperialisme: J. C. Boogman, 'The Netherlands in the European Scène, 1813-1913' in J. S. Bromley and E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen, 1968) 154 vlg.

61. *Brieven van De Witt*, I (1906) 235.

62. *Brieven van De Witt*, III (1912) 136. Zo hield hij er ook in de jaren 1664 en 1665 ernstig rekening mee (alweer zonder daarbij van verontwaardiging blijk te geven) dat de Franse bondgenoot de Republiek in de steek zou laten en zelfs 'eenigh secreet concert' met de Engelse vijand zou sluiten. *Brieven ...De Witt*, II (1723) 24; IV (1724) 385.

zouden zijn bevallen. Van een meesterschap in het manipuleren getuigt bij voorbeeld de wijze waarop in 1664 het voorstel om De Ruyter naar de westafrikaanse kust te zenden door de Staten-Generaal werd geloodst zonder dat de geheimhouding in gevaar kwam⁶³. Wanneer het ging om de 'dienst van het gemeen' was de raadpensionaris ook weinig kieskeurig ten aanzien van de personen die hij dacht te kunnen gebruiken. Zijn nauwe relatie met de intrigante politieke scharrelaar Wicquefort, 'geen bijzonder achtenswaardig mensch', zoals Japikse het zo zedig uitdrukt, spreekt in dit verband boekdelen⁶⁴.

Om een indruk te geven van De Witt's tactiek en methode, van zijn kunstgrepen ook als practicus op het gebied van het buitenlandse beleid, wil ik zijn onderhandelingen met d'Estrades in 1663 en 1664 nog even nader bekijken. De toon wordt daarbij al dadelijk gezet door de wijze waarop hij deze onderhandelingen entameerde: d'Estrades kreeg eind maart 1663 van hem te horen dat hij bezoek had gehad van afgevaardigden van de Vlaamse steden, die hem gesproken hadden over de mogelijkheid van een opstand tegen het Spaanse bewind als inleiding tot de stichting van een onafhankelijke Zuidnederlandse republiek. Het is wel zeker dat we hier te doen hebben met een puur verzinsel, door De Witt bedacht als geschikte openingszet voor de besprekingen die hij met de Fransman wenste te voeren over de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden.

Toen het De Witt in het najaar van 1663 duidelijk was geworden dat een bevredigende overeenkomst met Frankrijk over de Nederlanden nauwelijks meer tot de reële mogelijkheden behoorde (onder andere vanwege het verzet van Amsterdam tegen een verdeling van het zuidelijk buurland) en hij bovendien de Fransen voldoende in de kaart had gekeken, heeft hij toenadering gezocht tot Londen om zo mogelijk samen met de Engelsen een dam op te werpen tegen de noordwaarts gerichte Franse expansiedrang. Om Karel II gunstig te stemmen stelde hij deze begin november voor het geval van een binnenlandse crisis zelfs hulp in het vooruitzicht van Nederlandse schepen en troepen⁶⁵. Tot een samengaan van Engeland en de

63. Zie Japikse, *De Witt* (1928) 209.

64. *Ibidem*, 285. Wicquefort leverde, zoals bekend, aan verschillende hoven nieuws, met name via de secretaris van staat Lionne aan het Franse hof. De Witt heeft van die relatie op meesterlijke wijze gebruik weten te maken. Zijn overwicht op Wicquefort was wel zo groot dat deze als het erop aankwam de Nederlandse belangen liet prevaleren boven de Franse. Zie C. F. Haje, *De geheime correspondentie van Abraham de Wicquefort met den Franschen minister de Lionne* ('s-Gravenhage, 1901) 121 vlg.

65. Zie N. Japikse, *De verwickelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660-1665* (Leiden, 1900) xli vlg. Naar aanleiding van een bezoek van De Witt schreef de Engelse gezant Downing 26 okt. '63 naar Londen: 'I confesse I was never better satisfied with a visite ... Moreover he [De Witt] sayd that he saw well that fraunce did now strive to please them in all little things, purposely to lulliby them into a dreame and security'. Nadat De Witt het regime van Karel II hulp had toegezegd merkte de gezant op: 'I find in him a very great change which I shall still indeavour to promote'.

Republiek in de kwestie van de Zuidelijke Nederlanden is het toen echter niet gekomen. Wel heeft Clarendon De Witt nog een brief geschreven waaruit viel op te maken dat er ook in Londen wel enige bezorgdheid was over het lot van de Nederlanden, maar tenslotte bleek daar de handelsrivaliteit zoveel zwaarder te wegen dat de stemming er juist in de volgende maanden meer en meer rijp werd voor een tweede economische oorlog, die een einde zou moeten maken aan het als loodzwaar ondervonden commerciële overwicht van de Nederlandse republiek. De raadpensionaris heeft nog profijt van Clarendon's brief trachten te trekken door hem d'Estrades ter lezing te geven in de hoop dat de Fransen zich er wellicht door zouden laten bewegen tot meer voorzichtigheid en gematigdheid.

Het voorlaatste stadium in de Frans-Nederlandse onderhandelingen is wel buitengemeen interessant. Het betreft het hiervóór reeds ter sprake gekomen fameuze memorandum van De Witt, dat bestemd was voor 'les députés des villes de Hollande' en door de raadpensionaris zelf op 6 maart 1664 aan d'Estrades ter hand werd gesteld, die het stuk de volgende dag reeds vertaald in het Frans (door Wicquefort?) naar Parijs zond⁶⁶. Zoals we al zagen, werd in dit document de onmogelijkheid aangetoond om een machtige anti-Franse coalitie op de been te brengen, wat tot de noodzakelijke conclusie moest leiden de goede verstandhouding met Frankrijk in elk geval te doen voortduren. Lodewijk XIV stelde het ten eerste op prijs dat de raadpensionaris zo voorkomend was geweest zijn memorandum aan d'Estrades te overhandigen 'quoiqu'elle contint et découvreit diverses choses dont cette Couronne pourroit tirer avantage sur les Provinces Unies'⁶⁷. Het memorandum heeft de koning inderdaad versterkt in de gedachte dat hij zich in elk geval kon verlaten op de Republiek, die immers volstrekt niet van zins was zich bij een eventuele anti-Franse coalitie aan te sluiten. Onder deze omstandigheden gaf hij er dan ook de voorkeur aan zich de handen vrij te houden en liet hij de onderhandelingen afbreken.

Japikse zowel als Geyl, beiden kenners bij uitstek van deze periode, hebben moeite gehad met deze affaire. Heel vaak elkaars opponenten, zijn ze het in deze geheel eens, dat wil zeggen eens zowel in hun positieve waardering voor de kwaliteit en het niveau van De Witt's memorandum als vooral ook in hun twijfel aan de juistheid van d'Estrades' mededeling dat de raadpensionaris hem het stuk ter hand had gesteld, daar zulks evident in strijd zou zijn geweest met het Nederlandse staatsbelang⁶⁸.

66. Zie hiervóór 395.

67. D'Estrades, *Lettres, Mémoires et Négociations*, I, 317.

68. 'Ik kan haast niet aannemen', schrijft Japikse, 'dat De Witt *zelf* dit stuk aan D'Estrades zou hebben gegeven, zoals men meestal aanneemt'. Japikse, *De Witt* (1928) 182 noot 1. Geyl schrijft: 'Het was ongelukkig dat D'Estrades de nota van De Witt in handen kreeg. Zij versterkte de Koning in de gedachte dat de Staten onverbreekelijk aan hem verbonden waren'. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, II, 1648-1751 (Herziene uitgaaf, Amsterdam-Antwerpen, 1949) 40. Geyl

Het beschikbare bronnenmateriaal laat geen andere conclusie toe dan dat de Franse ambassadeur het memorandum inderdaad van de raadpensionaris heeft ontvangen. Had hij het stuk langs slinkse wegen in handen gekregen, dan zou de ijdele diplomaat zich daar in zijn brief aan de minister trouwens zeker op hebben beroemd.

De Witt's handelwijze in deze lijkt me volkomen verklaarbaar en in elk geval alleszins te rechtvaardigen niet alleen, maar zelfs heel positief te waarderen uit een oogpunt van 'interest van staet'. Het komt me voor, dat Japikse en Geyl in hun behandeling van dit geval de relatie met Engeland niet, of althans onvoldoende, in hun beschouwingen hebben betrokken⁶⁹. De zaak is dat op het stuk van de Engels-Nederlandse betrekkingen tussen de herfst van 1663 en het voorjaar van 1664 'matters moved swiftly to a climax'⁷⁰. Zoals Charles Wilson op goede gronden aanneemt, was het, gezien de situatie in Engeland, omstreeks februari 1664 reeds zeer waarschijnlijk te achten dat het binnen afzienbare tijd zou komen tot een tweede Engels-Nederlandse oorlog. Voor De Witt, die, naar men weet, zijn uiterste best heeft gedaan om het uitbreken van die oorlog te voorkomen, was het vooruitzicht van zo'n tweede krachtmeting een schrikbeeld. Zijn beduchtheid is waarlijk begrijpelijk genoeg: de eerste Engelse oorlog was voor de Republiek op een droevig fiasco uitgelopen, terwijl het staatsgezinde regime er bovendien door in een ernstige crisis was geraakt.

Zo leek het De Witt in maart 1664 een levensbelang voor de Republiek zich tegen Engeland te verzekeren van de steun, de rugdekking van Frankrijk. Daar diende met alle middelen naar te worden gestreefd, want, zoals we al zagen, achtte hij het gevaar niet denkbeeldig dat Frankrijk zijn Nederlandse bondgenoot in de steek zou laten en met de Engelsen mogelijk zelfs 'eenigh secreet concert' zou aangaan⁷¹. Een probaat middel leek hem de aanbieding van het memorandum aan d'Estrades. Kennisneming van dat stuk zou de Franse koning doen inzien dat het niet aanging een betrouwbaar bondgenoot, die zich zozeer op hem aangewezen achtte, in de steek te laten. Toen Lodewijk XIV vervolgens de onderhandelingen over de Zuidelijke Nederlanden liet afbreken, zal De Witt dat nauwelijks betreurd hebben, aangezien die onderhandelingen toch al volledig in het slop waren geraakt.

In De Witt's memorandum komen enige passages voor die een bijzonder aangename indruk op de Franse koning moeten hebben gemaakt. Die zal er in elk geval geen enkel bezwaar tegen hebben gehad zich te zien aangeduid als 'le plus grand roi

heeft, naar het mij voorkomt, willen suggereren dat d'Estrades het memorandum op slinkse wijze in handen had gekregen.

69. Vooral van Japikse, die immers gepromoveerd was op 'De verwickelingen tusschen de Republiek en Engeland', verbaast me dat.

70. Aldus Charles Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars* (Londen, 1957) 123.

71. Zie hiervóór noot 62.

et le prince le plus fier de l'Europe'. Curieus vind ik ook deze passage: 'en se détachant des intérêts de la France, qui jusques ici ont été inséparables de ceux de cet état; et en ce faisant, il se joint à ses ennemis héréditaires et irréconciliables contre ses véritables amis'. Bij dit citaat behoort zeker de kanttekening te worden gemaakt dat de idee van de onverzoenlijke erfvijand De Witt geheel en al vreemd was.

Tevens kan worden opgemerkt dat passages van deze aard in het geheel niet voorkomen in het memorandum dat De Witt in het voorjaar van 1663 aan de Zuidnederlandse kwestie had gewijd⁷². Daar komt nog bij dat de nota van 1663 in het archief van Holland aanwezig is, terwijl een oorspronkelijke Nederlandse versie van het stuk van een jaar later onvindbaar is gebleken. De vraag lijkt mij dan ook gewettigd of het Nederlandse origineel, dat zou zijn meegedeeld aan de Hollandse afgevaardigden, wel ooit bestaan heeft. Het lijkt me het meest waarschijnlijk dat de raadpensionaris eind februari of begin maart 1664 de Hollandse Statenleden wel enige mededelingen heeft gedaan in de geest van het aan d'Estrades overhandigde memorandum, maar dat het stuk zoals het de Fransman ter hand werd gesteld, vooral geschreven is om de Franse koning met het oog op het dreigende conflict met Engeland te beïnvloeden in de door hem (De Witt) gewenste zin. Is deze hypothese juist (ikzelf heb nauwelijks twijfel op dit stuk), dan hebben we ook hier te maken met een typisch staaltje van Wittiaans 'machiavellisme'.

Laten we tenslotte nog even de vraag aan de orde stellen hoe het te verklaren is dat De Witt zo lange tijd niet kon geloven dat Engeland zich met Frankrijk verbonden had om de Nederlandse republiek als grote mogendheid de doodsteek toe te brengen. Had Japikse dan toch niet, althans enigermate, gelijk met zijn bewering dat de raadpensionaris nu eenmaal met 'trop d'honneur et de conscience' was behept 'om het diplomatieke spel van de twee landen ... te (kunnen) doorgronden'⁷³? Na het voorgaande zal het niet verbazen dat deze vraag naar mijn stellige overtuiging beslist ontkennend moet worden beantwoord: het zoeven gesignaleerde ongelooft had met edelaardige naïeveteit en goedgelovigheid niets te maken. Zo hield De Witt in september 1670 al ernstig rekening met de mogelijkheid dat het Londense hof zich als het erop aankwam zou onttrekken aan de uit de Triple Alliantie voortvloeiende verplichtingen. Engeland zou er wel eens op uit kunnen zijn om Frankrijk en de Republiek tegen elkaar uit te spelen teneinde beide staten te verzwakken⁷⁴. Enkele maanden later bleek hij van mening dat de regering in Londen Engeland zoveel mogelijk zou willen laten profiteren van een toekomstige Frans-Nederlandse oorlog. Ze scheen daarom Parijs te hebben toegezegd in zo'n oorlog neutraal te zullen blijven. Over de houding van Karel II maakte hij zich toen al geen enkele illusie

72. Zie hiervóór noot 48.

73. Vergelijk hiervóór 398.

74. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 89. Zie ook aldaar p. 86.

meer. Het is te betreuren, schreef hij bij die zelfde gelegenheid, dat 'het employ van de vloten ende de legers, met d'exercitie van alle traectaeten, alleenlijk staen in handen van den Coning ende van den hertoch van Yorck, by faulte van welckers interieure goede genegentheyt, mijns bedunckens, niets goedts te hopen off te verwachten is'⁷⁵.

Toen de raadpensionaris begin maart 1671 inlichtingen uit Parijs ontving over de inhoud van het geheime verdrag van Dover, schenen hem 'de seer groote desseyne die tot beroerte van de gansche Christenheydt, ende wel particulierlijk tot suppressie van de vryheydt van desen Staet ... gansch niet geloofflijck'; ze behoorden 'echter oock niet t'eenemaal in de windt geslaegen te worden'⁷⁶. De Witt's scepsis, die trouwens gedeeld werd door de beste Nederlandse diplomaten⁷⁷, is maar al te begrijpelijk. Het statische karakter van de zeventiende-eeuwse politieke verhoudingen in aanmerking genomen, moet het verdrag van Dover inderdaad als iets zeer ongewoons worden beschouwd. Het belangrijkste argument dat aan De Witt's scepsis ten grondslag lag, was echter gelegen in zijn stellige overtuiging dat een overeenkomst als die in Dover zou zijn gesloten, volstrekt in strijd was met het meest essentiële Engelse 'interest' van staat. Mee in verband daarmee dient ook zijn constatering gereleveerd dat 'het parlement ende de gansche natie geporteert is voor de triple alliancie ende de versterckinge van deselve, mitsgaders oock voor de mutuele defensie van de garandeurs onderlinge tegens alle gevreesde attaques'⁷⁸. Vermoedelijk heeft in De Witt's overwegingen ook de Oranje-Stuart connectie wel een zekere rol gespeeld. Bisschop Burnet schijnt in zijn bekende *History of My Own Time* aan deze factor overigens wel wat te veel betekenis te hebben toegekend:

since England could not gain so much by a conjunction with France, as by the king's having such an interest in their government, as he must certainly come to have, when his nephew should be their Stadtholder. So he thought he had a sure reserve to gain England at any time over to them⁷⁹. But he had no apprehension of the king's being a papist, and his design to make himself absolute at home⁸⁰.

75. *Ibidem*, 207.

76. *Ibidem*, 160 vlg.

77. Over Van Beuningen: Franken, *Van Beuningen*, 84 vlg.

Wat Pieter de Groot, de ambassadeur te Parijs, betreft: nog in december 1671 bleek hij van mening dat van Engeland 'ni grand bien ni mal' te verwachten was. F. J. L. Kramer, *Lettres de Pierre de Groot à Abraham de Wicquefort 1668-1674*, W. H. G., 3e ser., V (1894) 57.

78. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 161.

79. Toen de crisis naderbij kwam, bleken ook veel regenten de hoop te koesteren dat Engeland van Frankrijk zou kunnen worden losgemaakt wanneer de Republiek zich slechts 'in de armen van Engeland' zou werpen en ter bereiking van dat doel de prins van Oranje in de waardigheden van zijn voorouders zou worden hersteld. De raadpensionaris was terecht van mening dat men zich met dergelijke verwachtingen aan illusies overgaf. Hij bleek bovendien 'dat remedie arger te houden als het quaedt selve'. *Brieven van De Witt*, IV (1913) 178.

80. Bishop Burnet's *History of his own Time* (a new edition, Londen, 1847) 213.

Zoals reeds gezegd, was De Witt van mening dat vorsten vaak handelden in strijd met de belangen van hun staten⁸¹. Daarbij heeft hij ongetwijfeld vooral gedacht aan gevallen als bij voorbeeld de verkoop van Duinkerken door Karel II, die weliswaar strijdig was met het Engelse staatsbelang, maar waardoor het voortbestaan van Engeland als grote mogendheid zeker niet op het spel was gezet. Een politiek echter, die een dodelijke bedreiging inhield van de meest essentiële staatsbelangen, moest hem wel 'gansch niet gelooflijk' toeschijnen. Zijn beoordeling van het Doverse complot was zonder de minste twijfel geheel juist. De beste Engelse 'experts' hebben er trouwens niet anders over geoordeeld. Laten we één van hen, K. H. D. Haley, die in 1966 een publicatie wijdde aan Karel II, een ogenblik aan het woord.

At the same time it was also true that in any case victory over the Dutch by means of a French alliance would have implied conceding to Louis XIV domination over the Low Countries. Under the terms of the Treaty of Dover the gains which Louis was to make were left unspecified; and the conditions which he actually offered to the Dutch would have had the effect of turning the United Provinces into a French protectorate. With the Dutch left helpless, or even in orbit round the *Roi Soleil*, Louis would have been free to deal with the Spanish Netherlands as he chose, or even settle the Spanish succession problem in his own way if Carlos II of Spain would die. His promise to maintain his peace settlement of 1668 with Spain would not have been worth the paper that it was written on⁸². If this line of reasoning is justified, then Charles II's foreign policy can only be defended on the basis that Louis's advances in Europe, and particularly in the Low Countries, were of no concern to England. This runs counter to one of the main principles of English foreign policy from the sixteenth century to the twentieth⁸³.

Aan dit voortreffelijke, voor Karel II vernietigende requisitoir kan nog worden toegevoegd dat Dover in feite ook niet te rechtvaardigen is uit het gezichtspunt van het begrijpelijke Engelse streven zich in economisch opzicht te emanciperen van de overheersende Nederlandse republiek. De vrede van Breda mag dan al niet het beslissende keerpunt zijn geweest in de Engels-Nederlandse economische betrekkin-

81. Zie hiervóór 390.

82. Haley doelt hier op het derde artikel van het tractaat van Dover, dat nogal eens over het hoofd wordt gezien: 'Item, a été convenu, entre le roi très-chrétien et sa majesté de la Grande-Bretagne, que ledit seigneur roi très chrétien ne rompra ni n'enfreindra jamais la paix qu'il a faite avec l'Espagne, et ne contreviendra en chose quelconque à ce qu'il a promis par le traité d'Aix-la-Chapelle, et par conséquent il sera permis au roi de la Grande-Bretagne de maintenir ledit traité conformément aux conditions de la triple alliance et des engagements qui en dépendent'. Mignet, *Négociations*, III (1842) 191.

83. K. H. D. Haley, *Charles II* (The Historical Association, Londen, 1966) 18. Charles Wilson komt tot een wel zeer expliciete conclusie: 'We must conclude that the third Dutch war was fought because Charles could see no objection to becoming a Roman Catholic in exchange for a handsome bribe from Louis'. Wilson, *Profit and Power*, 157. Aan Karel II's plan om rooms-katholiek te worden wijdt Haley overigens een heel treffende, relativerende beschouwing. Haley, *Charles II*, 16 vlg.

gen, zoals Elias meende⁸⁴, het was wel een caesuur van betekenis in die relaties. Na 1667 was er voor Engelse kooplieden in elk geval weinig reden meer om te geloven dat een volgende oorlog met de Republiek de oplossing zou brengen van de Engels-Nederlandse belangentegenstellingen⁸⁵. Daar kwam bij dat de Engels-Franse controverse op commercieel, maritiem en koloniaal gebied zich in deze jaren al begon af te tekenen. Colbert heeft waarlijk niet alleen de Hollanders tegen zich in het harnas gejaagd. Zo is het dan ook niet verwonderlijk dat de 'East India Company' en de Londense city in 1672 aanmerkelijk minder oorlogszuchtig waren dan ze geweest waren aan de vooravond van de tweede Engelse oorlog⁸⁶.

Tot De Witt terugkerend, kunnen we dus concluderen dat hij in zijn beoordeling van de Engelse politiek het rationele gelijk geheel aan zijn kant had. Deze grote Hollander zou echter op de meest tragische wijze moeten ondervinden dat de politiek niet steeds bepaald wordt door het 'ware interest', maar dat ook persoonlijke irrationele, ideologische⁸⁷ gevoelens en aspiraties een rol van betekenis spelen. Voor factoren van deze aard heeft De Witt ongetwijfeld te weinig oog gehad. Wanneer men deze figuur van ongemeen formaat al een tekortkoming als staatsman te laste wil leggen, men zoek die op dit vlak, maar zeker niet in een tekortschieten op het terrein van 'machiavellistisch' denken en handelen. De tijdgenoot Burnet heeft in zijn *History* een essentieel facet van De Witt's politieke persoonlijkheid dan ook bijzonder raak getroffen:

But he laid down this for a maxim, that all princes and states followed their own interests; so, by observing what their true interests were, he thought he could without great intelligence calculate what they were about. He did not enough consider, how far passions, amours, humours and opinions wrought on the world, chiefly on princes⁸⁸.

84. J. E. Elias, *De Tweede Engelsche oorlog als het keerpunt in onze betrekkingen met Engeland*, Verh. der Koninkl. Nederl. Akad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XXIX, 5 (Amsterdam, 1930). Zie ook Geyl's kritiek op Elias' zienswijze: P. Geyl, 'Economische verklaringen van politieke verhoudingen' in *Kernproblemen van onze geschiedenis* (Utrecht, 1937).

85. Wilson, *Profit and Power*, 151.

86. Zie Haley, *Charles II*, 18.

87. Hierbij valt met name te denken aan de afkeer in monarchale kring van de Nederlandse republikeinen.

88. Burnet, *History*, 149.

Interessant is ook Temple's zienswijze. Deze Engelse diplomaat was van mening dat de Nederlandse politieke leiders 'could not imagine a Conjunction between England and France, for the ruine of their State; For, being unacquainted with our Constitutions, they did not foresee, how we should find our Interest in it, and measured all States, by that which they esteemed to be their Interest'. W. Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, G. N. Clark, ed. (Cambridge, 1932) 162. We hebben in dit geval te maken met een wel heel evident oordeel achteraf. Vóór het uitbreken van de oorlog van 1672 had ook Temple de pro-Franse politiek van Karel II fel veroordeeld. De passage 'being unacquainted with our Constitutions' doet zonder meer komisch aan. Men zou zich namelijk kunnen afvragen of het feit 'of the king's being a papist, and his design to make himself absolute at home' (Burnet) volgens Temple ook tot de 'Constitutions' moest worden gerekend.

DE RAISON D'ÉTAT-POLITICUS JOHAN DE WITT

Men zou zich tenslotte kunnen afvragen of de politiek van De Witt, die weliswaar in overeenstemming is geweest met de rationalistische tendenties van zijn tijd, toch niet gekwalificeerd moet worden als in menig opzicht te 'modern' voor de politieke praktijk van de zeventiende eeuw. Als eindoordeel lijkt me de (aan die van Japikse diametraal tegengestelde) conclusie gewettigd dat De Witt een te orthodox, te consequent practicus is geweest van de *raison d'état*, geïnterpreteerd in de 'moderne' zeventiende-eeuwse zin van het 'rechte en ware interest van Staet', dat wil zeggen gebaseerd op de belangen, ook op de individuele belangen, van de burgers.

Kaapvaart in de tweede en derde Engelse oorlog*

J. R. BRUIJN

De Engelse zeeoorlogen hebben over het algemeen vrij veel belangstelling van historici genoten. Zowel van Engelse als van Nederlandse zijde werden de campagnes ter zee bestudeerd evenals enkele zeeslagen en expedities in het bijzonder. De achtergronden van deze oorlogen zijn met name door Elias en Wilson geanalyseerd¹. Economisch gezien stonden in de eerste oorlog (1652-1654) hoofdzakelijk Europese zaken centraal, in de tweede (1665-1667) meer buiten-Europese. Engeland's verbond met het Frankrijk van Lodewijk XIV gaf de derde oorlog (1672-1674) een meer politieke achtergrond.

WINST VOOR DE ENGELSE KOOPVAARDIJVLOOT

Enige jaren geleden belichtte de Engelse economisch historicus Davis een nieuw aspect van deze oorlogen, toen hij stelde dat de Engelse koopvaardijvloot ten zeerste van de oorlogshandelingen profijt had getrokken. Grote aantallen Nederlandse koopvaarders werden door Engelse oorlogsschepen en kapers buitgemaakt en door reders~opgekocht en gebruikt voor hun scheepvaart. Onder deze buit waren vooral veel fluiten en deze bij uitstek op het goedkoop vervoer van massagoederen gebouwde schepen verschaften Engeland een scheepstype, dat het nog miste bij zijn groeiende handel en scheepvaart. Doordat deze prijsschepen over het algemeen groter van inhoud waren dan de Engelse, kon, zo zegt Davis, tot 1675 het aandeel van in het buitenland gebouwde tonnage in de Engelse koopvaardijvloot tot zelfs vijftig procent stijgen. Scheepswerven in Engeland waren tot dan toe niet in staat geweest op grote schaal schepen van een type zoals de fluit te bouwen, maar zij

* Dit onderwerp vormde in een andere en engelstalige versie een 'paper' voor het tiende International Congress for Maritime History over 'Privateering and Piracy', gehouden op 22 en 23 augustus 1975 te San Francisco. Het onderzoek werd in het NIAS te Wassenaar verricht.

Voor hulp en raad wil ik gaarne dr. R. W. Unger (Grijpskerke/Vancouver), mej. L. Zuiderbaan en G. J. A. Raven (beiden te Leiden) dankzeggen en zeer in het bijzonder C. A. Davids (Leiden), zonder wiens inspanningen dit artikel wellicht ongeschreven was gebleven.

1. J. E. Elias, *De tweede Engelsche oorlog als het keerpunt in onze betrekkingen met Engeland* (Amsterdam, 1930) en Ch. Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars* (Londen, 1957).